

Дмитро Круговий

Національна академія державного управління при Президентіві України

ВПЛИВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ І ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Dmitry Kruhovi

National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

IMPACT OF EUROPEAN AND EURO-ATLANTIC INTEGRATION ON UKRAINE'S POLITICAL SECURITY

The article analyzes the main foreign policy orientations of Ukraine in the light of current challenges. It is noted that the integration of Ukraine into European economic and political structures is determined both by the national interests of Ukraine and by the priorities of the European community itself. It is emphasized that Ukraine has a unique geostrategic location for European security, which causes increased EU and NATO interest in Ukraine. It is stated that geopolitical orientations of the population are contradictory, the ambivalence of mutually exclusive geopolitical orientations is observed (that is, the possibility of the existence of contradictory geopolitical orientations in the outlook of the same citizens at the same time).

Attention is drawn to the fact that support for European and Euro-Atlantic integration in society has the potential to increase, first and foremost, as a result of the hybrid aggression of the Russian Federation, to raise citizens' awareness of this issue. It is noted that, with continued active involvement in European and Euro-Atlantic integration and successful mobilization of social support, it may be sufficient to carry out an effective EU and NATO accession policy.

Keywords: NATO, EU, political, national security, Euro-integration, Euro-Atlantic orientation.

Сьогодні Україна переживає складні часи у своєму розвитку: збройне протистояння на сході країни, складна внутрішньополітична ситуація, незавершеність більшості політичних реформ, неефективна антикорупційна політика, послаблюють політичну безпеку нашої країни. Під політичною безпекою ми розуміємо в першу чергу забезпечення територіальної цілісності держави, стабільність конституційного ладу, інститутів державної влади, забезпечення громадянського миру і національної злагоди, єдності правового простору, правопорядку, нейтралізацію причин і умов, що сприяють виникненню загроз і небезпек в політичній сфері. Важливою складовою політичної безпеки є зовнішньополітичні чинники, що лежать в основі зовнішньополітичної стратегії. Саме вона сприяє посиленню міжнародного іміджу країни, забезпеченню суверенітету країни, зміцнення її позицій як суверенної держави – одного з впливових центрів сучасного багатополярного світу, у розвитку взаємовигідних відносин з усіма країнами і інтеграційними об'єднаннями.

Слід наголосити, що в західному науковому та політичному дискурсі середовищі упродовж 1990-х рр. утвердилося розуміння важливості значення існування незалежної, самостійної і стабільної України для європейської та світової системи безпеки. Американський дослідник Роберт Хантер у 1999 р. стверджував, що "однозначно, Україна є головним ключем до майбутнього Європи та НАТО. Якщо Україна через 15 років буде вільною, унітарною державою, це означатиме, що ЄС та НАТО здійснив ефективну роботу в справі трансформації європейської системи безпеки. Якщо ж ні, то це означатиме, що вони зазнали поразки"¹. Інший західний дослідник Герман Гарнетт стверджує, що "перебування України на периферії та в стагнації збільшить небезпеку для НАТО та ЄС зіштовхнутися із загрозою непевного і нестабільного прикордоння"², та наголошує, що Захід має використати безпековий потенціал України для побудови ефективної систему безпеки в Європі, яка буде протидіяти виникненню великих воєн на континенті.

Як стверджує український науковець О. Белов, "вибір Україною стратегічного курсу

¹ Hunter, R. (1999). Ukraine, NATO And The United States. Ukraine in Europe. *Collected Papers. Occasional Reports In European Studies*. Washington DC: Center For Strategic & International Studies, 41.

² Garnett, Sh. (1999). Ukraine and Russia. Ukraine in Europe. *Collected Papers. Occasional Reports In European Studies*. Washington DC: Center For Strategic & International Studies, 49.

на інтеграцію в європейські економічні і політичні структури, включаючи структури безпеки, далеко не випадковий і визначається як національними інтересами України, так і пріоритетами самої європейської спільноти"¹.

Слід зазначити, що НАТО проявляє підвищений інтерес до України, оскільки вона має унікальне для європейської безпеки геостратегічне розташування. Західний дослідник Сін Кей підкреслював, що саме геостратегічні чинники були ключовими під час розгляду питання щодо приєднання Румунії та Болгарії до НАТО². Слід наголосити, що крім важливого геополітичного розташування України, значною перевагою є також її розміри, так звана "стратегічна глибина". Територія України має велику протяжність, що дає можливість створити ефективну систему оборони. В даному контексті варто згадати, що при прийомі до НАТО країн Балтії звучали певні застереження щодо того, що дані країни не мають стратегічної глибини, відтак територію цих країн технічно "неможливо захищати"³. У разі приєднання України до ЄС та НАТО стратегічна глибина оборони України тільки збільшується.

Українська оборонна організація разом із недоліками має й свої переваги. За словами британського дослідника Джеймса Шерра, загрожена ситуація в галузі безпеки України в 1990-х рр. "стимулювала глибоке, хоча й не завжди ясне мислення щодо цілей і засобів оборонної політики, та виробила звичку покладання на власні сили частини політичного і військового керівництва. На противагу цьому, очікування вступу до НАТО не допомогло розвинути оборонне мислення в країнах Вишеградської трійці. Для значної частини політичного керівництва цих країн НАТО був вирішенням проблем безпеки, а не структурою, в межах якої вони самі мали їх розв'язувати"⁴.

Таким чином, Україна завдяки своєму стратегічному геополітичному положенню, ресурсам та потенціальним можливостям здатна посісти достойне місце в структурі загальноєвропейської безпеки. Західні дослідники відзначають, що Україна може зробити значний військовий внесок до НАТО, особливо в контексті передачі здобутого значного військового досвіду в умовах збройного протистояння на сході країни⁵.

Аналізуючи наслідки інтеграції України до НАТО, слід зазначити, що в цих умовах політична Європа досягає значного рівня безпеки, оскільки будуть охоплені всі європейські країни, а за межами політичної Європою залишаться лише євроазіатська Росія, залежна від неї Білорусь та країни Кавказу. Далі Європа може розширюватися лише в разі залучення кавказьких держав, що є неможливим на даному етапі насамперед через позицію самої Європи, яка поки що не зацікавлена в їх приєднанні, оскільки вони в значній мірі залежать від Росії. Голова неурядової організації Американського комітету з НАТО заявив, що вступ України, Азербайджану і Грузії до НАТО буде "третьою і останньою фазою розширення Європи"⁶. Відтак це сприятиме зменшенню суперечностей та напруженню всередині Євросоюзу, хоча Російська Федерація всіма силами буде протидіяти реалізації даного сценарію, оскільки вважає ці країни сферою своїх інтересів.

Український вчений О. Белов пов'язує європейську і євроатлантичну інтеграцію і ситуацію в галузі міжнародної, політичної та економічної безпеки держав: "Геополітичний простір нині розділений внутрішніми лініями напруженості між сферою, де панує закон і міжнародне право, де пріоритетними є права людини, і сферою, яка характеризується беззаконням, численними локальними конфліктами, гіпертрофією сил кримінального гатунку тощо"⁷.

В контексті безпеки визначальним для України є надійність і стабільність союзницьких відносин.

¹ Белов, О. (2000). Нашій країні потрібно знайти власне місце у багатовимірному світі міжнародних відносин і нових структур безпеки. <<http://www.niss.gov.ua/Tasko/001.htm>>. (2018, грудень, 10).

² Kay, S. (2002). NATO's next enlargement. *Growing Pains. The Debate ON The Next Round Of NATO Enlargement*. Washington DC: Center For Defense Information, 11.

³ Kay, S. (2002). NATO's next enlargement. *Growing Pains. The Debate ON The Next Round Of NATO Enlargement*. Washington DC: Center For Defense Information, 11.

⁴ Sherr, J. (2000). *NATO's New Members: A Model For Ukraine? The Example Of Hungary*. Camberly: The Conflict Studies Research Centre. Royal Military Academy Sandhurst, 2.

⁵ Spero, J. (2002). Military Aspects of NATO's Enlargement. *Growing Pains. The Debate ON The Next Round Of NATO Enlargement*. Washington DC: Center For Defense Information, 23.

⁶ Джексон, Б. (2003). Мы не можем ждать президентских выборов.. *Главред Пенпретер*. <www.glavred.info/?art=75077249> (2019, вересень, 10).

⁷ Белов, О. (2000). Нашій країні потрібно знайти власне місце у багатовимірному світі міжнародних відносин і нових структур безпеки. <<http://www.niss.gov.ua/Tasko/001.htm>> (2018, грудень, 10).

Як ми знаємо, за весь період свого існування, НАТО завжди було готовим до захисту своїх учасників. Така готовність значною мірою запобігла розв'язанню третьої світової війни. Звичайно в НАТО час від часу виникають певні проблеми й суперечності, однак вони не несуть значної загрози діяльності Альянсу. Так наприклад під час військових дій США і їхніх союзників проти Іраку в 2003 р, Франція не підтримала надання збройної допомоги Туреччині. Однак, дане рішення було прийнято через Військовий комітет НАТО, в який Франція не входила. Німеччина, яка є членом Військового комітету, змушена була підтримати рішення про надання превентивної допомоги Туреччині, попри свою критику операції проти Іраку та з огляду на невіддільність безпеки Німеччини від безпеки інших членів НАТО.

В контексті євроатлантичної орієнтації Україні досить важливо мати також стратегічні відносини з США, як одним із ключових членів НАТО, який повинен в контексті захисту демократичних цінностей, чітко відстоювати євроатлантичні прагнення України і не допускати посилення впливу Росії на Україну або інші держав ЦСС.

Щодо ставлення до України, то в Стратегічній концепції НАТО, у статті 37 вказується, що "Україна посідає особливе місце в євроатлантичному просторі безпеки. Альянс підтримує суверенітет, територіальну цілісність України, її демократичний розвиток, економічне процвітання та її неядерний статус, які є ключовими чинниками стабільності та безпеки не тільки в Центральній і Східній Європі, а й у Європі загалом"¹.

Слід зазначити, що при вступі України у блок НАТО виникає певна небезпека щодо можливості її втягнення у військовий конфлікт на захист своїх союзників, що передбачено Статутом НАТО. Але Україна сьогодні є й так втягнутою у гібридний конфлікт з Російською Федерацією, в значній мірі й тому, що наша країна довгий час декларувала позаблоковий статус. Щодо блоку НАТО, то країни його учасники практично не брали участі у збройних конфліктах, оскільки потужний політичний та військовий потенціал НАТО убезпечує його членів від участі у військових діях. Більшість військових конфліктів відбувалися на територіях країн "третього світу". Водночас, після трагічних подій 11 вересня 2001 р. реальність перспективи для членів НАТО бути залученими до захисту союзників зростає. Це відбулося у зв'язку з поширенням практики відповіді на терористичні загрози з використанням збройних сил. На думку експертів, приєднання України до НАТО може спричинити також посилення терористичної активності на нашій території, оскільки терористи будуть сприймати Україну як союзника західних країн. Така небезпека особливо вагома, якщо враховувати розміри техногенного навантаження в Україні та кількість об'єктів критичної інфраструктури, вразливих до терактів. Однак терористи здебільшого спрямовують свою діяльність проти США та країн Євросоюзу, які є ключовими країнами західного світу. Україну, як і решту держав ЦСС, терористи поки що не розглядають у якості потужних західних країн. Також слід зазначити, що в умовах збільшення терористичної активності країни Заходу останнім часом значно посилюють свою антитерористичну діяльність.

Інтенсифікуючи відносини з країнами Євросоюзу та НАТО, Україна утвердила своє значення як суб'єкта геополітики, який має чіткі національні інтереси й відповідну політичну волю щодо їх захисту. Зокрема поглиблення інтеграції з НАТО чи вступ до альянсу матиме виключне безпечове значення для України, оскільки надійно забезпечить територіальну цілісність та непорушність кордонів України, зміцнить її обороноздатність.

Аналізуючи нормативно правове забезпечення відносин Україна – НАТО, слід відзначити, що відповідно до Плану дій Україна-НАТО, Україна у сфері політики і забезпечення безпеки повинна прагнути наблизитися до стандартів НАТО і забезпечити: "зміцнення демократичної орієнтації України; забезпечення незалежності судової влади; посилення громадянського суспільства; захисту конституційних прав і свобод людини; забезпечення свободи слова, віри і зібрань; завершення адміністративної реформи; посилення цивільного демократичного контролю над Збройними Силами і безпековою сферою в цілому; боротьба з корупцією, відмиванням грошей та незаконною економічною діяльністю шляхом економічних, правових, організаційних і правоохоронних заходів"² тощо. Також, згідно з Планом дій Україна-НАТО, у сфері інформації Україна зобов'язалася досягнути: "вдосконалення і забезпечення реалізації гарантій свободи думки і слова, свободи преси, вільного висловлення поглядів і переконань та доступу до інформації; забезпечення вільного отримання, публікації та поширення інформації засобами масової інформації; імплементація

¹ Смолянук, В. (2000). Фактор НАТО у формуванні військової могутності української держави. *Людина і політика*, 3, 24-33.

² *План дій Україна-НАТО* (2002). <<http://old.minjust.gov.ua/2649>> (2019, грудень, 10).

відповідного законодавства для усунення перешкод діяльності ЗМІ".

При здійсненні європейської та євроатлантичної інтеграції потрібно враховувати ряд чинників. Слід відзначити, що певною проблемою в контексті європейської та євроатлантичної інтеграцією було те, що довгий час дана геополітична орієнтація не мала значної підтримки більшості населення України. Але після подій 2013-2014 року рівень підтримки українцями європейської та євроатлантичної інтеграцією значно зріс. Так за даними Центру стратегічного розвитку територій близько 63% респондентів у цілому довіряють ЄС як партнерові України, 21% – не довіряють, 16% не змогли визначитися¹. Порівняно з 2012 рік, число українців, які підтримують вступ до ЄС, зросла на 27%. 62% українців позитивно ставляться до вступу України до Північноатлантичного Альянсу, лише 21% виступають проти. Аналізуючи регіональний розподіл слід зазначити, що на Заході вступ до НАТО підтримують 76% респондентів, на Донбасі – 37%, на Півночі – 66%, на Півдні – 55%. Порівнюючи із 2012 роком, слід зазначити, що кількість українців, які підтримують вступ до Альянсу збільшилася на 46 %. Позитивно слід відзначити, що 57% респондентів підтримують точку зору, що членство в НАТО є основною гарантією безпеки України, 18% вважають, що такі гарантії безпеки може дати лише позаблоковий статус, 8% відзначає, що таким гарантом може бути військовий союз із Росією та іншими країнами СНД². Цю тенденцію підтверджують і інші соціологічні служби. Так за даними дослідження, проведеного Фондом Демократичних ініціативи імені Ілька Кучеріва у кінці 2018 року, 46% (у 2017 р. – 38,5%) респондентів підтримують точку зору, що найкращим варіантом гарантування безпеки для України був би вступ до НАТО і ще 3% сподіваються на військовий союз із США³. За позаблоковий статус виступає 24% респондентів (29% у 2017 р.), лише 7% (5% у 2017 р.) підтримують військовий союзу з Росією та іншими країнами СНД. 70% опитаних проголосували б «за» вступ у НАТО (66% у 2017 р.), 28% – проти (26% у 2017 р.), а 4% не визначилися (6% у 2017 р.). Щодо європейської орієнтації, то 59% респондентів підтримують вступ у Євросоюз, 12,5% виступають за союз з Росією і Митним союзом, інші не визначилися⁴.

Слід зазначити, що внутрішньополітичні проблеми при вступі України до НАТО не є явищем суто українським, вони були властивими для більшості держав ЦСЄ. Однак, НАТО за допомогою свого впливу та впливу своїх членів допомагає країнам-претендентам долати внутрішньополітичні проблеми, рухаючись у напрямку більшої демократії. Вплив НАТО у цій сфері може бути особливо сильним на ті країни, для інтересів національної безпеки яких існують серйозні загрози, що усвідомлюються політичними елітами.

Досліджуючи історію даної проблеми, слід зазначити, що питання геополітичного вибору було ключовим у політичних процесах та громадській думці України після здобуття незалежності. Основний зміст політичних дискусій, які велися в Україні протягом останніх 28 років, найчастіше полягав у виборі між геополітичними орієнтаціями на Росію та на країни Заходу. Наявність такої суперечливої дилеми в суспільній свідомості України пояснюється низкою чинників. Серед них слід виокремити успадковану з радянських часів слабкість української національної ідентичності. Це тривалий час заважало значній частині населення України розглядати Україну як унікальну і самодостатню політичну одиницю. Слід констатувати, що й до сьогодні в нашій країні є значна кількість людей, які не мають чіткої проукраїнської національної ідентичності і при здійсненні геополітичного вибору керуються здебільшого звичкою, матеріальними чинниками чи взагалі ситуативними чинниками.

З іншого боку, прихильники української національної ідентичності найчастіше розглядають інтеграцію до Європи як єдиний варіант розвитку України, наголошуючи на належності України до європейського геополітичного простору. В Україні наявна вкрай незначна кількість прихильників

¹ Дослідження проведене 14-30 травня 2019 року. Участь в опитуванні взяли 2118 респондентів зі 124 населених пунктів із різною кількістю населення. Статистична похибка становить 2,18 %.

² *Ставлення і поінформованість громадськості стосовно вступу України до ЄС та НАТО. Презентація результатів досліджень* (2019). <<https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/2732221-stavlenia-i-poinformovanist-gromadskosti-stosovno-vstupu-ukraini-do-es-ta-nato-prezentacia-rezultativ-doslidzen.html>>.

³ Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 19 по 25 грудня 2018 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

⁴ *Підсумки-2018: громадська думка* (2018). <<https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>>.

вибору "третього шляху", тобто тлумачення України як самодостатнього суб'єкта міжнародної політики, віддаленого і від Європи, і від Росії. Це зумовлено і вищезазначеною слабкістю національної ідентичності, і спорідненістю України з європейським та російським культурним та політичним просторами, а також об'єктивними національними інтересами України у виборі свого місця та браком в країні ресурсів і кадрів, здатних реалізувати проект культурно і політично самодостатньої України. Хоча влада в Україні в період охолодження відносин із Заходом намагалася активізувати ізоляціоністські ідеї, вони не стали впливовим чинником суспільних настроїв.

Геополітична ситуація в регіоні ЦСЄ, що характеризується політико-економічним об'єднанням Європи з одного боку, та, з іншого боку, спробами утримання впливу Росії на території низки пострадянських країн, актуалізує питання геополітичного вибору країни і суспільства між двома альтернативами.

Ключові дослідження суспільної думки, проведені з 2014 року фіксують низку важливих процесів. Головним з них стало зменшення актуальності євразійської спільноти (країн СНД) для громадської думки України. Також поступово зміцнюється тенденція до усвідомлення суспільством важливості й актуальності європейської та євроатлантичної інтеграції України (табл. 1, рис. 1, 2.).

Таблиця 1

Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України?
(за даними всеукраїнського опитування, проведеного Українським Центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова¹) (ОДНА ВІДПОВІДЬ)

Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним	
Відносини з країнами Європейського Союзу	45,8
Зі США	4,8
З Росією	12,6
З іншими країнами СНД	6,9
З іншими країнами	7,0
Важко відповісти	22,9

Отже, геополітичні уподобання населення України мають наступні властивості:

– геополітичні орієнтації населення є суперечливими, але останніми роками починає переважати тяжіння у бік європейської та євроатлантичної орієнтації. При подальшій активній роботі у цьому напрямку і за вдалої мобілізації соціальної підтримки державою її може вистачити для проведення ефективної політики щодо вступу до ЄС та НАТО. Для порівняння за соціологічними даними в Польщі у 1991 р. за вступ до НАТО висловлювалися менше 25% населення, а в 1995 – 73%². В Угорщині за 5 років досягли збільшення прихильників НАТО з 40 до 80%³;

– здійснення геополітичного вибору населенням України перебуває під суттєвим впливом зовнішньополітичних чинників, зокрема гібридної агресії Російської Федерації та значної підтримки нашої країни з боку країн Євросоюзу та США;

– існує істотний вплив історичних стереотипів на вибір геополітичної орієнтації, зокрема на сході досить сильні проросійські настрої, на Заході проєвропейські;

¹ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 9 по 14 вересня 2016 року. Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Опитування проводилося у 118 поселеннях (67 – міських і 51 – сільських). Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

² Поляков, Л., Гриценко, А. (2003). Україна-НАТО: майбутнє в руках минулого. *Дзеркало тижня*, 6 (451), 4.

³ В Україні має бути створене спецуправління у справах НАТО – посол Угорщини (2016, травень 30).

Інтерфакс, 2.

Рис. 1. Динаміка ставлення українців за вступ України до НАТО (За даними КМІС)

Рис. 2. Динаміка ставлення українців за вступ України до ЄС (За даними КМІС)

- наявний значний вплив агресивної інформаційної політики російських ЗМІ на геополітичні пріоритети населення України;
- існує недостатня поінформованість суспільства. Найбільше позитивно до НАТО ставляться ті, хто більше про нього знає (експерти й обізнані з ПЗМ громадяни);
- на Заході і в Центрі України переважає позитивне або нейтральне ставлення до НАТО, у той час як на Сході і Півдні країни переважає негативне ставлення;

– в Україні поширена амбівалентність взаємовиключних геополітичних орієнтацій (тобто можливість існування суперечливих геополітичних орієнтацій в світогляді одних і тих же громадян одночасно);

– населення за принципом ставлення до НАТО розділено на декілька груп: пронатівська, антинатівська і третя байдуже ставиться до даної проблеми;

– підтримка європейської та євроатлантичної інтеграції в суспільстві має потенціал поступового зростання, через гібридну агресію Російської Федерації, підвищення обізнаності громадян, а також через відмінності у цьому питанні між поколіннями українського населення. Вступ до НАТО і ЄС черговою хвилі найближчих сусідів України сприяв актуалізації НАТО в очах українських громадян та зміцненню прихильності до інтеграції України в ЄС, більшість членів якого становлять країни-члени НАТО;

Усвідомлення населенням України цілей відносин України з НАТО, засноване на усвідомленні національних інтересів України, здатне суттєво полегшити процес інтеграції України до НАТО. Позиція населення реалізується в підтримці на виборах тих політичних сил, які виступають за той чи інший варіант геополітичного вибору і забезпечення національних інтересів України. Вступ України до НАТО може передбачати необхідність затвердження цього рішення на всеукраїнському референдумі. Членство України в НАТО без достатньої лояльності населення України цьому союзові може бути пов'язане з цілою низкою організаційних та кадрових проблем, здатних вплинути на ефективність участі України в НАТО. Тому держава через початок суспільної дискусії та просвітницьку роботу має допомогти населенню усвідомити національні інтереси України у сфері політичної безпеки та засоби для їхньої реалізації.

References:

- Hunter, R. (1999). Ukraine, NATO And The United States. Ukraine in Europe. *Collected Papers. Occasional Reports In European Studies*. Washington DC.: Center For Strategic & International Studies. [in English].
- Garnett, Sh. (1999). Ukraine and Russia. Ukraine in Europe. *Collected Papers. Occasional Reports In European Studies*. Washington DC.: Center For Strategic & International Studies. [in English].
- Kay, S. (2002). NATO's next enlargement. *Growing Pains. The Debate ON The Next Round Of NATO Enlargement*. Washington DC: Center For Defense Information. [in English].
- Sherr, J. (2000). *NATO's New Members: A Model For Ukraine? The Example Of Hungary*. Camberly: The Conflict Studies Research Centre. Royal Military Academy Sandhurst. [in English].
- Spero, J. (2002). Military Aspects of NATO's Enlargement. *Growing Pains. The Debate ON The Next Round Of NATO Enlargement*. Washington DC: Center For Defense Information. [in English].
- Dzhekson, B. (2003). My ne mozhem zhdad prezidentskykh vyborov [We can't wait for the presidential election]. *Hlavred Reporter*. <www.glavred.info/?art=75077249> (2019, September, 10) [in Ukrainian].
- Bielov, O. (2000). *Nashii kraini potribno znaity vlasne mistse u bahatovymirnomu sviti mizhnarodnykh vidnosyn i novykh struktur bezpeky* [Our country needs to find its own place in the multidimensional world of international relations and new security structures]. <<http://www.niss.gov.ua/Tasko/001.htm>> (2018, September, 10) [in Ukrainian].
- Smolianiuk, V. (2000). Faktor NATO u formuvanni viiskovoi mohutnosti ukrainskoi derzhavy [NATO's factor in shaping Ukraine's military might]. *Liudyna i polityka* [Man and politics], no. 3, 24-33. [in Ukrainian].
- Plan dii Ukraina-NATO* (2002) [NATO-Ukraine Action Plan]. <<http://old.minjust.gov.ua/2649>> (2019, September, 10) [in Ukrainian].
- Stavlennia i poinformovanist hromadskosti stosovno vstupu Ukrainy do YeS ta NATO. Prezentatsiia rezultativ doslidzhen* (2019) [Attitude and public awareness of Ukraine's accession to the EU and NATO. Presentation of research results]. <<https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2732221-stavlenna-i-poinformovanist-gromadskosti-stosovno-vstupu-ukraini-do-es-ta-nato-prezentacia-rezultativ-doslidzen.html>> [in Ukrainian].
- Pidsumky-2018: hromadska dumka* (2018) [Results-2018: Public Opinion]. <<https://dif.org.ua/article/pidsumki-2018-gromadska-dumka>> [in Ukrainian].
- Poliakov, L., Hrytsenko, A. (2003). Ukraina-NATO: maibutnie v rukakh mynuloho [NATO-Ukraine: the future is in the hands of the past]. *Dzerkalo tyzhnia* [The mirror of the week], no. 26 (451), 4. [in Ukrainian].
- V Ukraini maie buty stvorene spetsupravlinnia u spravakh NATO – posol Uhorskhyny (2016, May, 30). [NATO Special Affairs Directorate – Hungarian Ambassador, to be established in Ukraine]. *Interfaks*, 2. [in Ukrainian].